

Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi

ISSN: 1302-3543

Ekim/October 2022, 25 (50): 27-48

Tasavvufun Teşekkül Döneminde İhlâs Kavramı

The Concept of Ikhlâs in the Establishment Period of Sufism

Damral Bashirov

Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi,

demirelbesirov1996@gmail.com | ORCID: 0000-0001-7154-779X

Makale Bilgisi/Article Information**Makale Türü/Article Types:** Araştırma/Research Article**Geliş Tarihi/Received:** 13 Mayıs/May 2022**Kabul Tarihi/Accepted:** 23 Ağustos/August 2022**Yayın Tarihi/Published:** 01 Ekim/October 2022**Yayın Sezonu/Pub Date Season:** Ekim/October**Cilt/Volume:** 25**Sayı/Issue:** 50**Sayfa/Pages:** 27-48**Atıf/Cite as:** Bashirov, Damral. "Tasavvufun Teşekkül Döneminde İhlâs Kavramı [The Concept of Ikhlâs in the Establishment Period of Sufism]".

Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi-Tasavvuf Scientific and Academic Research Journal 25/50 (Ekim 2022): 27-48.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.**Yayıncı/Published by:** İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi/İstanbul Sabahattin Zaim University.**Etik Beyan/Ethical Statement:** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Damral Bashirov).

Öz

Dini literatürdeki en temel kavramlardan biri de hiç şüphesiz ihlâs kavramıdır. Hadislerde “din”, “samimiyet” olarak ifade edilmiştir. Bu, esasında dinin ihlas ve samimiyet olmaksızın düşünölemeyeceği anlamını taşır. Onun için Kur’ân-ı Kerim’e ve hadis-i şeriflere bakıldığında zaman ihlasın şirkten uzak doğru bir inanç ve riyâdan korunmuş samimi bir kulluğa karşılık geldiği görölmektedir. Dinin bätını yahut derüni boyutu diye ifade ettiğimiz tasavvufun teşekköl döneminde sūfîler, ihlâsı genel kabulün yanısıra kendi doktrinleri çerçevesinde yeniden yorumlamaya çalışmışlardır. İhlâs kavramına getirilen bu yeni bakış açısı, kavramın anlam çerçevesini daha da genişletmiş, sistem içerisinde farklı düşünce gruplarının da ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yine kavramdaki anlam genişlemesi diğer tasavvufi kavramlarla ihlas arasında irtibat kurmayı sağlamıştır. Bu bakımdan ilk dönem sūfîleri açısından bakıldığında ihlas, hem tasavvufi terbiye açısından bir yöntem, hem de melâmî düşüncenin teşekkölünde bir tesir oluşturmaktadır. Aynı zamanda ihlas, diğer tasavvufi kavramlarla da bağlantılı bir şekilde ele alınmaktadır. Makalede bu hususlara değinilmiş ve tasavvufun teşekköl döneminde sūfîlerin ihlas kavramına yükledikleri anlamlar üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, İhlâs, Melâmet, Riya, Takva, Uzlet, Sıdk, Fena

The Concept of Ikhlas in the Establishment Period of Sufism

Abstract

One of the most basic concepts in the religious literature is undoubtedly the concept of ikhlas. In hadiths, religion is expressed as sincerity. This situation basically means that religion cannot be thought of without sincerity (ikhlas) and sincerity. Therefore, when the Qur'an and hadith sharifs are considered, it is seen that sincerity corresponds to a true belief away from polytheism and a sincere servitude that is protected from hypocrisy. In the formation period of Sufism, which we mention to as the internal or inner dimension of religion, the Sufis tried to reinterpret sincerity within the framework of their own doctrines as well as general acceptance. In this respect, from the point of view of the early sufis, sincerity is both a method in terms of sufi education and an influence on the formation of malamah thought. In addition, sincerity is discussed in connection with other mystical concepts. In the article, these issues are mentioned and the meanings attributed to the concept of ikhlas by the sufis in the formation period of sufism are emphasized.

Keywords: Tasavvuf, ikhlas, malamah, hypocrisy, taqwa.

مفهوم الإخلاص في فترة نشوء التصوف

الملخص

إن أحد المفاهيم الأساسية في الأدب الديني هو بلا شك مفهوم الإخلاص. و في الأحاديث يتم التعبير عن الدين على أنه الاخلاص في النصيحة. هذا يعني في الأساس أنه لا يمكن التفكير في الدين دون النصيحة والإخلاص. لذلك ، عند النظر إلى القرآن والأحاديث الشريفة ، يتبين أن الإخلاص يتوافق مع الإيمان الحقيقي بعيدًا عن الشرك، و يتوافق مع العبودية الصادقة الخالية من الرياء. في فترة تكوين التصوف التي نشير إليها بالبعد الباطني للدين ، حاول الصوفيون إعادة تفسير الإخلاص في إطار مذاهبهم الخاصة وكذلك القبول العام. أدى هذا المنظور الجديد إلى توسيع مفهوم الإخلاص بشكل أكبر من معنى المفهوم، وأدى إلى ظهور مجموعات فكرية مختلفة داخل النظام. في هذا الصدد من وجهة نظر الصوفيين الأوائل ، يعتبر الإخلاص طريقة من حيث التربية الصوفية، وتأثيرًا على تكوين الفكر المالامي. بالإضافة إلى ذلك تتم مناقشة الإخلاص فيما يتعلق بالمفاهيم الصوفية الأخرى. وقد وردت في المقالة هذه القضايا والتأكيد على المعاني المنسوبة إلى مفهوم الإخلاص عند الصوفيين في فترة تكوين التصوف.

الكلمات المفتاحية: التصوف ، الإخلاص ، الملاماتية ، الرياء ، التقوى ، العزلة .

Giriş

“Samimiyet”, “içtenlik”¹ gibi manalara gelen ihlâs kelimesi, dîni literatürde genellikle gösterişten uzaklaşmak, taatta ve ibadette samimi olmak,² kalbi, onun safiyetine mânî olan her şeyden kurtarmak ve temizlemek³ anlamlarına gelmektedir. Kavram olarak ihlâs, hem Kur’ân-ı Kerim’de hem de hadîs-i şeriflerde sıkça zikredilmiş ve önemine vurgu yapılmıştır. Bununla birlikte tam ve geçerli bir inancın, sahih ve makbul bir kulluğun da anahtarı olarak sunulmuştur.

Dîni metinlerde kullanıldığı şekliyle Tasavvuf doktrininin de en merkezî kavram ve konularından olan ihlâs, sûfiler tarafından yaygın anlamıyla birlikte farklı mâna açıklamalarını da ihtiva edecek tarzda ele alınmıştır. İhlâs, esasında niyetle ilgili bir kavramdır. Niyetin içten doğan sese uymak olduğunu söyleyen sûfiler, bu tahrik edici unsurun tek olması durumunda bundan meydana gelen işe, niyet edilen o tek şeye nispetle, ihlâs derler. Bu bakımdan örneğin, sırf insanlar görsünler ve medh etsinler diye sadaka veren de muhlîs, yâni hâlis riyakârdır. Çünkü niyetine riyadan başka bir şey karıştırmamaktadır. Aynı şekilde niyetini her türlü sivâdan arındırıp sırf Allah için sadaka veren kimse de muhlîs olarak isimlendirilmiştir. Bu manada esasında niyet, iyiye de kullanılsa, kötüye de kullanılsa, başka hiçbir şey karıştırılmadan tek maksatla yapılan ameldir. Ancak âdet olarak genellikle ihlâs denildiği vakit sadece Allah rızasına niyet edilerek yapılan işler kastedilir.⁴

Bu çalışmamızda esasen tasavvufun teşekkül dönemi dikkate alınarak sûfilerin, ihlas kavramına yükledikleri mana açıklamaları incelenmeye ve değerlendirilmeye çalışılmıştır. Öncelikle Kur’ân ve hadislerde kullanıldığı şekliyle değerlendirilmiş, ardından mutasavvıfların konuyla ilgili söz ve görüşleri bu ve farklı perspektiflerden ele alınmıştır.

1. Kur’ân-ı Kerim’de İhlâs Kavramı

---

¹ İbn Manzur, *Lisânü’l-Arab*, (Kahire: Daru’l Maarif, 1119), 1227; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2002), 180.

² Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009), 298.

³ Seyyid Şerif Cürçânî, *Ta’rifât Tasavvuf Istılahları*, çev. Abdülaziz Mecdi Tolun (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), 68; Abdürrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 43.

⁴ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi’-d-Dîn*, çev. Ahmed Serdroğlu (İstanbul: Bedir Yayınevi), 4/681.

İhlâs kavramı Kur'ân-ı Kerim'de birçok şekilde ve manada kullanılmaktadır. "Hâlis"⁵, "muhlâs"⁶, "muhtisûn"⁷, "muhtasîn"⁸, "ed-dînu'l-hâlis"⁹, "muhtisîne lehu'd-dîn"¹⁰, "muhtisan lehu'd-dîn"¹¹ ve "ahlasû dînehum"¹² şeklindeki ifadeler bunlardan bazılarıdır. Ayetlerde geçen ihlâs kavramının bir kısmı, içerikleri itibarıyla bazı müminlerin sıfatı olarak zikredilmekte ve onları tavsif etmektedir. Bir kısmı ise kulluğun şirkten uzak olması ve sadece Hakk'a tahsis edilmesi anlamında kullanılır. Nitekim Cenâb-ı Hak Zümer sûresinde şöyle buyuruyor: *Bilinmelidir ki, hâlis dindarlık yalnız Allah için olandır.*¹³ Başka bir ayette de: *De ki: Kuşkusuz ben, kendisine içten bir inanç ve bağlılık göstererek Allah'a ibadet etmekte yükümlü kıldım.*¹⁴ Müfessirler bu ayetleri yorumlarken, dindarlığın yalnız Allah için olmasını tevhit olarak açıklamışlardır. Tevhit dininden başka diğer dinler hâlis ve sahih değildir.¹⁵ Yine Hz. Mûsâ'dan bahseden ayette muhlâs kelimesi kullanılmış ve kendisinin ihlâs sahibi olduğu bildirilmiştir. *Bu kitapta Mûsâ'yı da an. Gerçekten o ihlâslı biriydi, resul ve nebi idi.*¹⁶ Taberî (ö. 310/923) bu ayeti tefsir ederken, "muhtas" kelimesini bazı "kurrallar"ın ve ekollerin, "lâm"ı kesreli yaparak ism-i fâil kalıbıyla "muhtis" olarak okuduklarını söyler. O, bu zaman mananın kulluğu sırf Allah'a tahsis etmek ve ulûhiyette O'nu birlemek anlamına geldiğini bildirir. "Muhtas" şeklinde okunduğunda ise "Allah Mûsâ'yı risalet için seçti ve ona resullük ve nebilik görevini yükledi" manasını vermektedir.¹⁷

Ayrıca Kur'ân-ı Kerim'deki "*Kul huvellahu ehad*"¹⁸ diye başlayan ve "ihlâs" sûresi olarak adlandırılan bir sure vardır. Surenin bu isimle adlandırılmasının sebebi, Cenâb-ı Hakk'ın sıfatlarını saf ve katıksız olarak

⁵ en-Nahl, 16/66.

⁶ Meryem, 19/51.

⁷ el-Bakara, 2/139.

⁸ es-Sâffât, 37/169; Yusuf, 12/24.

⁹ ez-Zümer, 39/3.

¹⁰ Yûnus, 10/22; el-Ankebût, 29/65; Lokmân, 31/32; el-Mü'min, 40/14, 65; el-Beyyine, 98/5.

¹¹ ez-Zümer, 39/2, 39.

¹² en-Nisâ, 4/146.

¹³ ez-Zümer, 39/3.

¹⁴ ez-Zümer, 39/11.

¹⁵ Ebu'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâ'u't-turâs, 1423/2006), 3/669.

¹⁶ Meryem, 19/51.

¹⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-kur'ân*, (Mekke: Dâru't-terbiyyeti ve't-turâs), 18/209. Ayrıca bk. Yunus Ekin, İhlâs Kavramının Semantik Analizi, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* (2002), 147-160.

¹⁸ el-İhlâs, 112/1.

kendinde toplamasından dolayıdır. Zira *İhlâs* suresinde ne cennet ve cehenneme, ne azap ve sevaba, ne emir ve nehiy'e, ne de başka her hangi bir hususa dair ifadelere yer verilmiştir. Dolayısıyla surede Allah Teâlâ'nın sıfatları hiçbir şeyle karıştırılmaz. Aynı zamanda bu sure, "*Tevhit*" suresi olarak da zikredilmektedir. Çünkü "*İhlâs*" suresinde Cenâb-ı Hakk'a ortak koşanlara dair en ufak bir ima dahi mevcut değildir.¹⁹

Sonuç itibarıyla Kur'ân-ı Kerim'deki ihlâs kavramının sağlam bir inanç, kullukta ve ibadette Cenâb-ı Hakk'ın uluhiyetini birlemek ve ona ortak koşmamak gibi anlamlarda kullanıldığı anlaşılmaktadır.

2. Hadislerde İhlâs Kavramına Yüklenen Anlam

İhlâs kavramı hadis-i şeriflerde de sıkça zikredilmiş ve anlam çerçevesi biraz daha genişletilmiştir. Ayrıca müphem kalan bazı kısımlar tefsir edilerek ilave anlamlar kazandırılmıştır. İlgili hadislerden bir kısmı şöyledir:

*Dininde ihlâsh ol! Böyle yaparsan az amel bile sana kâfi gelir.*²⁰

*Allah bu ümmete, zayıfların duası, namazları ve ihlâsları sebebiyle yardım eder.*²¹

*Kim hiçbir ortağı olmayan, tek olan Allah'a ihlâsla ibadet ederek, namazı dosdoğru kılarak, zekatı vererek dünyadan ayrılırsa, Allah kendisinden razı olduğu halde ölmüş olur.*²²

Peygamber Efendimizden rivayet edilen bu hadislerde genellikle doğru inanca, şirkten arındırılmış sağlam bir tevhit akidesine ve kullukta samimiyete vurgu vardır. Esasen ameller bakımından az da olsa samimiyet ve ihlâsla yapılan bir işin, ihlâssız yapılan çok amelden daha kıymetli olduğu yönündeki uyarılar her hususta ihlâsın bir rûkn olduğuna dikkat çeker. Gerçekten amel ve ihlâs, ruh ile beden gibidir. Biri olmadan diğeri düşünülemez. Hz. Peygamber (s.a.v) bazı hadislerinde ihlâsı kelime olarak kullanmasa da onun içeriğine dikkat çekmiştir: *Şüphesiz ki Allah sizin*

---

¹⁹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-Kulüb-Kalplerin Azığı*, çev. Muharrem Tan (İstanbul: İz Yayıncılık, 1999), 4/53.

²⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nisabûrî, *el-Müstedrek alâ's-sahiheyin*, nşr. Mustafa Abdulkadir Ata (Beyrut: y.y., 1411/1990), 4/341 (No. 7844).

²¹ Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *Sünenü Nesâî*, nşr. Hasan Muhammed Mesûdî, (Kâhire: y.y., 1348/1930), 6/45 (No. 3178).

²² İbn Mâce Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, *Sünen-ü İbn Mâce*, nşr. Muhammed Fuad Abdalbâki, 1/27 (No. 70).

*suretlerinize bakmaz. Ancak sizin kalplerinize bakar.*²³ İhlâs kalpten doğan bir duygu olduğu için Cenâb-ı Hakk kalplerin hallerine göre insana ve amele değer verir.²⁴ Bu bakımdan ihlâsın aslında niyetle aynı manada kullanıldığı görülmektedir. Nitekim hadiste şöyle buyruluyor: *Ameller niyetlere göredir.*²⁵ Yani kimin niyeti sırf Allah rızası için ise, karşılığı da ona göre olur. Kimin niyeti de mâsivâ için ise ona göre karşılık alır. Kur'ân'daki ihlâs kavramıyla aynı içeriğe sahip bu hadislerin yanında bir de gizli şirk ya da riyâ diyebileceğimiz bir mana açılımına vurgu yapan bir kısım hadis-i şerifler de mevcuttur.

Bir gün Allah Resulü (s.a.v), arkadaşlarının Deccal hakkında konuştuklarını görünce yanlarına gelmiş ve onlara “*sizin hakkınızda beni, Deccal'ın şerrinden daha çok endişelendiren bir hususu size haber vereyim mi?*” buyurmuş. Onlar da “buyur ya Resûlallah” demişler. Bunun üzerine Hz. Peygamber; “*Bu gizli şirktir. Kişinin namaza durduğunda başkaları onu gördüğü için namazını güzelleştirmesidir*” demiştir.²⁶ Bu hadiste diğerlerinden farklı olarak doğru inancın varlığıyla birlikte, psikolojik bir hal olarak, kendisini başkalarına daha takvalı ya da ibadetlerini daha güzel ve süslü gösterme gibi duygudan bahsediliyor. Bu hal bir kimsenin kendisi de farkına varmadan uluhiyette zahir anlamda olmasa da batınî yönden Hakk'a ortak koşması anlamına geldiği için, Allah Resulü tarafından gizli şirk olarak adlandırılmıştır. Riyâ tabiriyle de ifade edilen bu hal dini literatürde ihlâsın zıddı olarak kullanılır. Dolayısıyla hadis-i şeriflerde ihlâsa yapılan vurgu Kur'ân-ı Kerim'deki anlamına mutabık olmakla birlikte biraz daha ince ve derunî mana açılımına sahiptir. Diğer bir ifadeyle Kur'ân'daki ihlâs kavramının adeta tefsiri mesabesinde dir.

3. Tasavvufun Oluşum Döneminde Sûfilerin İhlâs Kavramına Yükladıkları Anlam

İhlâs kavramı ya da ihlâs konusu Kur'ân ve sünnette hem inanç hem de ibadetler bakımından makbul bir kulluğun temel unsuru olduğu gibi,

²³ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc b. Müslim el-Kuşeyri, *el-Câmi'u's-sahih*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbâki (Kâhire: y.y., 1374/1955), 4/1987 (No. 2564).

²⁴ Ekin, *İhlâs Kavramının Semantik Analizi*, 156.

²⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Cu'fi el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahih*, (Beyrut: y.y., h. 1366), 1/6 (No. 1).

²⁶ İbn Mâce Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *Sünen-i İbn Mâce*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbâki, 2/1406 (No. 4204).

tasavvuf doktrininin de merkeze aldığı en önemli kavramlardan biridir. Tasavvufun teşekkül döneminde sûfilerin ihlâs kavramına yükledikleri mana açılımlarını iki şekilde ele almamız mümkündür: Birincisi Kur’ân-ı Kerîm’de de kullanıldığı manasıyla her türlü şirkten uzak bir şekilde kulluğun sırf Cenâb-ı Hakk’a tahsis edilmesidir. İkincisi ise, aynı zamanda mutasavvıfların genel eğilimini de kendisinde toplayan, insanların övgüsünden uzak, onların medhini arzulamaktan kurtulmuş ve dolayısıyla Allah rızasının dışında herhangi bir gaye ve maksada matuf olmayan bir kulluktur.²⁷

Kuşeyrî (ö. 465/1072), ihlâs kavramını ele alırken en başta şu ayet-i kerîmeyi zikreder: “*Bilinmelidir ki, hâlis dindarlık yalnız Allah için olandır.*”²⁸ Ayetin hemen ardından ise, şu hadis-i şerifi aktarır: “*Şu üç hususta bir müslüman’ın kalbi hıyanet (ve hasette) bulunmaz. Allah için ihlâs ile amel etmek, devlet adamlarına samimî bir şekilde nasihatte bulunmak ve her hâlükarda İslâm cemaati ile olmak.*”²⁹ Kuşeyrî’nin ihlas kavramını anlatırken öncelikle konuyla bağlantılı bir ayete, ardından ilgili bir hadise yer vermesi, sûfilerin herhangi bir mevzuda görüş beyan ederken temel referans noktalarının Kur’ân ve hadise dayalı olduğunu bildirmesi anlamına gelir. İhlâs kavramını tasavvufun teşekkül dönemi dahilinde ele aldığımızı hatırlarsak Kuşeyrî’nin kullandığı metot biraz daha anlam kazanmış olacaktır. Zira bu dönem aynı zamanda tasavvufun diğer dini disiplinlerle uzlaşma dönemidir. Nitekim ardından ihlâsla ilgili aktarmış olduğu hadisin son kısmında yer alan “*her hâlükarda İslâm cemaati ile olmak*” ifadesi de esasında sûfilerin her konuda ehl-i sünnet ve’l-cemaat ile aynı çizgide hareket ettiklerinin bir ifadesidir. Bu yaklaşım aynı zamanda sûfilerin, ihlâs kavramına yükledikleri birinci anlam çerçevesini oluşturur. Çünkü mutasavvıflar da ilk önce sâlim ve hâlis bir inanç ve kulluğun gerekliliğine vurgu yapmışlardır. Örneğin; Sehl b. Abdullah et-Tüsterî’nin (ö. 283/896): “*Lâ ilâhe illallah diyen tevhit ehli çoktur, ama onlardan muhlîs olanları (samimileri) azdır*”³⁰ sözü buna işaret eder. Zira sahip

---

²⁷ Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah yayınları), 289. Ayrıca bk. Mahmud Esad Erkaya, *Kur’ân Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, (Ankara: OTTO Yayınları, 2017), 90.

²⁸ ez-Zümer, 39/3.

²⁹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsned-i İmam Ahmed b. Hanbel*, nşr. Şuayb Arnavut-Adil Mürşid v.d. (1461/2001), 3/325.

³⁰ Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lümâ-İslam Tasavvufu*, çev. Hasan Kamil Yılmaz (İstanbul: Erkam Yayınları, 1434/2012), 85.

olduğu tevhit inancını kusurlardan arınmış halde, samimi ve ihlâs üzere yaşayan çok az insan vardır. Dolayısıyla sûfilerin söz ve görüşlerinden hareketle, ihlâs kavramıyla öncelikle samimi ve doğru bir inancı kastettikleri sonucuna varabiliriz.

İlk dönem sûfilerinden Ruveym b. Ahmed (ö. 303/915-16), ihlas hakkında; “İhlâs, yaptığın işi görmemendir”³¹ demiştir. Bu tarif de mutasavvıfların ihlâs’tan kastettikleri ikinci manadır. Yani kişinin yapmış olduğu amele değer vermemesi ve nefesine bir pay çıkarmamasıdır. Aslında bu tanım, tasavvufî terbiye yönteminin sonucuna vurgu yapan bir anlatımdır. Sûfiler tarafından “fenâ” olarak da ifade edilen bu hal bir bakıma ihlâsın elde edilmesiyle orantılı olarak değerlendirilmelidir. Nitekim Cüneyd el-Bağdâdî (ö. 297/909) fenâ nazariyesinin ikinci mertebesini anlatırken ibadet ve taatlerdeki zevk alma düşüncesinden de fânî olmak gerektiğini söylemektedir.³² Diğer bir ifadeyle ihlâs, esasında nefsin haz duymasından da kurtularak kulluğu sadece Cenâb-ı Hakk’a has kılmaktır. İmâm-ı Gazzâlî (ö. 505/1111), “kendisine başka bir şeyin karışması ihtimali bulunan bir şeye, o başka şeyin karışmamasını” ihlâs olarak tanımlar. Ayette şöyle buyrulmaktadır: “Nitekim size hayvanın karnında, besin artıklarıyla kan arasında bir yerde bulunan bir nesne, içenlere lezzet veren saf süt içiriyoruz.”³³ Gazzâlî’ye göre sütün hâlis ve sâfi olması, kendisine karışma ihtimali bulunan kan, sidik ve pislik gibi herhangi bir şeyin karışmamasıdır.³⁴ Bu nedenle ibadetlerde yahut Allah için yapılan her hangi bir işte niyete Hakk’ın rızasının dışında bir şeyin karışmaması ihlâs olarak ifade edilir. Nitekim Cüneyd el-Bağdâdî de ihlâsı, hangi konuda olursa olsun Hakk’ın rızasına uygun düşen iş olarak tanımlar.³⁵

Amelleri zâhiri ve bâtinî şeklinde iki kısma ayıran sûfilere göre ihlâs, esasında bâtinî ameller nevindedir. Onlara göre amelin tam olmasının başlıca şartlarından birisi de bâtinî yönden sıhhatli olmasıdır. Nitekim Hucvirî (ö. 465/1072), “bir amel, ancak ihlâs sayesinde makbul bir amel olur” demektedir. Zira bedene nispetle ruh ne ise, amele nispetle ihlâs da

³¹ Ebû Bekr Muhammed b. İshâk el-Kelâbâzî, *et-Ta’arruf li-mezhebi ehli’t-tasavvuf*, thk. Ahmed Şemseddin (Beyrut-Lübnan: Daru’l-Kutubu’l-İlmiyye, 1971), 117; bk. Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta’arruf*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah yayınları, 6 baskı, 2019), 164.

³² Süleyman Ateş, *Cüneyd-i Bağdâdî (k.s) Hayatı Eserleri ve Mektupları*, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat), 153.

³³ en-Nahl, 16/66.

³⁴ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi’-d-Dîn*, 680.

³⁵ Kelâbâzî, *et-Ta’arruf*, 117.

odur. Nasıl ki, ruhsuz beden sadece bir et parçasından ibaretse, ihlâssız kulluk da hebâ olmuş bir iştir. Sözelimi bir kimse bin sene ihlâslı olsa, ancak ihlâsla amel etmediği müddetçe ihlâsı tam olmaz. Yine diğer bir kimse, bin yıl durmadan zâhiren amel etse, ihlas üzere bulunmadığı sürece ameli amel olmaz.³⁶ Aynı şekilde ihlâsın bu yönüne dikkat çeken Sehl b. Abdullah et-Tüsterî bu hususu şöyle ifade eder: “İlimden nasibi olan müstesnâ, dünyâ cehâletle doludur. Kendisiyle amel edilen ilim müstesnâ, bütün ilimler sâdece iddiâ ve delildir. İhlâs ile yapılan amel müstesnâ, bütün ameller boştur. İhlâs ehli olanlar da büyük bir tehlike ile karşı karşıyadır.”³⁷ Esasında bu ifadelerden yola çıkarak sûfilerin nazarında, amellerin kabûlü için ihlâsın şart olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Zira onlara göre ihlâssız bir amel sadece kabuktan ibarettir.

Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) ihlâsın şu iki şeyden uzaklaşmakla mümkün olacağını bildirmektedir: Birincisi riyâ, ikincisi de hevâdır. Ona göre bu iki husustan emin olan kimse Cenâb-ı Hakk’ın benzettiği gibi süt misali halis ve pak³⁸ bir ihlâsa sahip olur. Mekkî’ye göre amellerimize insanlar için riyâ duygusu ya da nefsin şöhrat tutkusu yönündeki hevâ ve isteği karıştığı vakit hâlis olmaktan çıkarlar. Bu tarz iş ve amellerde, dürüstlük, samimiyet ve edep söz konusu olmaz.³⁹

Gazzâlî’ye göre ihlâsın asıl mânâsı kulluğu sadece Allah için yapmak ve bunun karşılığında da O’ndan bir şey beklememektir. Şayet kul yaptığı işlerden dolayı bir sevap elde etmeyi umuyorsa yahut azaptan korktuğu için yapıyorsa, bu kimse kamil manada ihlâslı değildir. Zira o kişi ibadet ve kulluğu kendi nefsi için yapmaktadır.⁴⁰

Dolayısıyla buraya kadar anlatılanlardan hareketle ilk dönem sûfilerinin ihlâs konusundaki yaklaşımları değerlendirildiği zaman şu sonuca ulaşmak mümkündür: İhlâs bir taraftan tevhid ilkelerine uygun doğru bir inanca karşılık gelirken, diğer yünden ibadet ve kulluk hayatında riyadan korunmuş samimi amellere tekabül etmektedir.

---

³⁶ Ali b. Osman Cüllâbî Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb-Hakikat Bilgisi*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 1996), 185; Ayrıca bk. İdris Türk, *Tasavvuf Düşüncesinde İbadetlerin İç Anlamı* (Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 73.

³⁷ Serrâc, *el-Lümâ-İslam Tasavvufu*, 85.

³⁸ en-Nahl, 16/66.

³⁹ Mekkî, *Kütü'l-Kulüb-Kalplerin Azığı*, 4/45.

⁴⁰ İmam Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi-Mükâşefetü'l-Kulüb*, çev. Ali Kaya (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2012), 192.

a. Melâmî Düşüncede İhlâs

Tasavvufun oluşum sürecinde sûfiler arasında farklı düşünce ve meşreplere sahip ekollerin ortaya çıkışı, bazı dinî ve tasavvufî kavramların şekillenmesinde de etkili olmuştur. Bu ekollerden birisi de üçüncü asrın yarısından itibaren Nişâbûr ve Horasanda yaygınlık kazanan Melâmîlik'tir. Kurucu şahsiyetleri Hamdûn el-Kassâr (ö. 271/884) ve Ebû Osman el-Hirî (ö. 298/910) olan bu ekol, iki temel esasa dayanmaktadır: Birincisi, her türlü nefsânî amel ve düşünceden korunmak, ikincisi ise, yapmış olduğu iyi amelleri ve özellikle de Rabbiyle arasındaki ilişkiye dair manevî halleri gizlemek.⁴¹ Dolayısıyla melâmet yolunu benimseyen sûfilerin odak noktası ihlâsı elde etmek ve riyâdan da sakınmaktır. Bunu yaparken de amellerini gizlemeyi usul olarak addetmişlerdir. Hatta bu noktada sadece insanlardan değil, kendi nefislerinden de gelecek olan ucb ve kendini beğenmişlik duygusundan korunmayı hedeflemişlerdir. Sözelimi Hucvirî, Melâmet ehlinin vasıflarını anlatırken bu hususa dikkat çeker ve mücahedeleri ne kadar çok olursa olsun, bunu kendi kuvvet ve kudretinin sonucu olarak görmediklerini söyler. Onun için de melâmet yolunu benimseyenler kendini beğenme haline düşmez, böylece de ucb halinden korunmuş olurlar.⁴²

Melâmîliği “istikamet”, “kast” ve “terk etmek” üzere üç şekilde ele alan Hucvirî, kastı şu şekilde açıklar: “Bir kimse halk arasında büyük bir makam ve itibar kazanmış olur. Halk arasında parmakla gösterilen bir şahsiyet haline gelir. Bu durumda kalbi makama ve itibara meyleder, tabiatı halk ile alâka kurmaya heves eder. Fakat o kalbini halkın itibar etmesi arzusundan tahliye ederek Hakk ile meşgul olur. Bunun için melâmet yoluna girmeye kendini zorlar, şeriatça zararlı ve sakıncalı bulunmayan bazı davranışlara teşebbüs etmek suretiyle halkın kendisinden nefret etmesine sebep olacak kadar işleri ileri götürür. Halka karşı takındığı tavır bu olur. Bu suretle artık halk onunla ilgilenmez hale gelir.”⁴³ Pasajdan da anlaşıldığı gibi, melâmî düşüncede halkın teveccühünden ve methinden uzaklaşmak, kendi nefsinin insanlar nezdinde küçük düşürmek ve

⁴¹ Ebu'l-Alâ Afîfî, *Tasavvuf İslâm'da Mânevî Hayat*, çev. Ekrem Demirli - Abdullah Kartal (İstanbul: İZ Yayıncılık, 2015), 245. Ayrıca bk. Ergün Öztürk, *Ebû Abdurrahman es-Sülemî ve "el-Melâmetiyye" Adlı Risalesi Çerçevesinde Melâmetilik ve İlkeleri*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 66.

⁴² Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb-Hakikat Bilgisi*, 122.

⁴³ Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb-Hakikat Bilgisi*, 123.

kınanmasını sağlayacak hareketlere yönelmek, ihlâsı elde etmenin ve riyâdan kurtulmanın yöntemini oluşturuyor.

Kelâbâzî (ö. 380/990)'nin naklettiği bir rivayette Horasan dervişlerinden bir grubun Ebû Bekir el-Kahtabî'yi ziyarete gittiklerini, Ebû Bekir'in de kendilerine “Şeyhiniz Ebû Osman size neyi emretmektedir” diye sorduğunu, onların da: “Çok amel ve ibadet etmemizi, ancak amellerimizin de kusurlu olduğunu hiç aklımızdan çıkarmamamız gerektiğini emretmektedir” derler. Bunun üzerine Ebû Bekir: “Yazık! Ameli yaratanı görerek amelden gâib olmayı emretmiyor mu” der.⁴⁴ Ebû Osman el-Hîrî, Nişâbur'da tasavvufun yayılmasına öncülük eden ve melâmîlik konusundaki fikirleriyle tanınan bir sûfidir.⁴⁵ Ebû Osman'ın amelleri kusurlu görmesi ona göre ihlâsa nefsanî bir duygunun karışmasını önler ve sâlikî riyaya düşmekten korur. Ebû Bekir Kahtabî ise, ameli kusurlu kabul etmenin ötesinde, ameli yaratanı görmekle birlikte amelin kendisini görmemenin ihlâsa daha muvafık olduğunu düşünür. Diğer bir ifadeyle yaptıklarını kendi fiili ve kesbi olarak değil, Hakk'ın bir lütfu ve ihsanı olarak algılar. Bu şekildeki görüş farklılıkları, esasında meşrepten kaynaklanan ve teferruattaki bir ayrılıktır. Zira iki görüşte de ortak hedef ihlâsın elde edilmesidir. Biri ameli kusurlu görerek kendini riyâdan koruyor, diğeri de ameli görmemekle kendini riyâdan koruyor. Amelde riyânın bulunmaması da ihlâsın mevcudiyetinin alametidir.

b. Tasavvufî Terbiye Açısından İhlâs

Tasavvufta sâlik'in Hakk'a doğru yolculuğunda mânevî makam ve mertebeleri tamamlayıp kemale erinceye kadar geçirdiği sahfalara “*Seyr-ü Sülûk*” veya “*tasavvufî terbiye süreci*” denilmektedir. Sülûk'tan maksad her türlü kötü ve çirkin huylardan uzaklaşıp iyi ve güzel huylar edinmek, Allah'tan başka her şeyden mânen yüz çevirip Hakk'a vuslatı gerçekleştirme.⁴⁶ Bu bakımdan sûfîlerin nazarında tasavvufî terbiye ve Seyr-ü Sülûk'un en önemli unsuru, kullukta ihlâstır. Zira mânevî yolculuğun sıhhatli olması ihlâsın sıhhatli olmasına bağlıdır.

---

⁴⁴ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 117.

⁴⁵ Erhan Yetik, “Ebû Osman el-Hîrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/208.

⁴⁶ Damral Bashirov, *Tasavvufta Ölüm*, (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 27.

Sûfilerin ihlâsla ilgili görüş ve ifadelerini değerlendirirken, esasında mutasavvıfların, kulun istidadı nispetinde ya da bidâyet ve nihâyet hallerine göre ihlâsın, farklı anlam boyutlarına işaret ettikleri görülmektedir. Nitekim Ebû Tûrâb en-Nahşebî'nin: "Âriflerin riyâsı müridlere göre ihlâs mesâbesindedir" dediği aktarılmaktadır.⁴⁷ Bu söz esasında bidâyet ehli müridlerin ihlâslarının tam olarak riyâdan arındırılmadığını ifade etmektedir. Riyânın pek çok şekli vardır. Sâlik, nefsin hilelerini tamamen bilmediği için, ihlâs üzere olduğunu zannederken, farkına varmadan riyâ çukuruna yuvarlanmış olur. Bu bakımdan Sehl b. Abdullah et-Tüsterî şöyle söylüyor: "Riyâyı ihlâs ehli olanlardan başkası tanıyamaz."⁴⁸

İhlâsı, "amelin her çeşit karışıklıktan arındırılması" olarak tanımlayan Herevî (ö. 481/1089), bu manada üç türlü ihlâstan bahsetmektedir. Birincisi, ameli görmemek, yapmış olduğu amelin karşılığını beklememek ve amelden râzı olmamak.⁴⁹ Bu mertebedeki ihlâs, kişinin ibâdet ve kulluğunda nefesine bir pay çıkarmayıp, Hakk'ın lütûf ve ihsânı olduğu şuuruna ermesidir. Bu sâyede kul, ucub, övünme ve ameline güvenme duygusundan uzaklaştığı gibi, yaptıkları sebebiyle dünyevî ya da uhrevî her hangi bir karşılık beklentisi içinde de olmaz. Nitekim Zunnûn el-Mısırî bu hususta şöyle diyor: "Şu üç şey ihlâs alâmetidir: Kişinin nezdinde halkın övmesi ve yermesi eşit olmak, amelde ameli görmeyi unutmak (çalışmak, ancak çalışmaya kıymet vermemek), amelin âhirette sevap getireceğini unutmak."⁵⁰ Ebû Abbas b. Atâ (ö. 309/922), bu mertebedeki ihlâs hakkında buyurur: Hâlis amel, (ucub, riya ve karşılık bekleme gibi) âfetlerden kurtulmuş ve arınmış olandır.⁵¹

Herevî'ye göre ihlâsın ikinci mertebesi, sâlikin şeriatın zâhirini ihmale götürecek şuhûddan sakınması ve kulluğunun Cenâb-ı Hakk'ın tevfiğiyle husûle geldiğini müşahade etmesidir.⁵² Mutasavvıflara göre mürid, şuhûdu sırasında ameli bakımından iki hususta hataya düşebilir. Birincisi, amelin kendisine değil, Allah'a nispet ettiği için kusursuz ve mükemmel görmesi; diğeri, ibadetler hususunda gayret ve çaba

⁴⁷ Serrâc, *el-Lümâ-İslam Tasavvufu*, 237.

⁴⁸ Serrâc, *el-Lümâ-İslam Tasavvufu*, 253.

⁴⁹ Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Tasavvufta Yüz Basamak Menâzilü's-Sâirîn-Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî*, çev. Abdurrezzak Tek (Bursa: Emin Yayınları, 2008), 93.

⁵⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 290.

⁵¹ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 117.

⁵² Herevî, *Tasavvufta Yüz Basamak Menâzilü's-Sâirîn-Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî*, 93.

göstermemesidir. Çünkü bu mertebede sâlik, çaba ve gayretin Hak'tan olduğu düşüncesiyle kulluğunu ihmal edebilir. İnsanı böyle bir hata ve yanılığdan ise, ancak ihlâslı olması ve yaptıklarının kendi çabasının bir ürünü olduğunu değil, Hakk'ın lütuf ve ihsânının bir eseri olduğunu kavraması kurtarabilir.⁵³

Herevî'nin nazarında ihlâsın üçüncü mertebesi ise, ameli ilmin zahirine muvafık kılmak, Hakk'ın hükmüne rıza göstermek ve gayrın hâkimiyetinden kurtulmakla meydana gelen ihlâstır.⁵⁴ Mutasavvıflar müridin, bu mertebede evvelâ amelinin, şerîata uygunluğuna özen göstermesi gerektiğini vurgulamışlardır. Ayrıca zâhirî yönden her ne kadar kulluğunu sevap ummak ve ilâhî cezâdan emin olmak niyetiyle ifa ediyor görünse bile, kalbinde yaptıklarındaki gerçek gayenin “mârifetullah” olduğunu bilmektedir. Devâmında ise, Cenâb-ı Hakk'ın kendisiyle ilgili hükmünü, ezeli bilgi ve hikmetine uygun şekilde yerine getirdiği şuuru ermesidir. Bu düşünce onu, Hakk'ın dışındaki her şeyden kurtarıp sadece O'na kul olmaya yöneltir.⁵⁵

Sûfilerden bazıları ihlâsı zorunlu bir sonuca bağlamışlardır. Örneğin nefesine uyguladığı çetin riyazet ve uzun mücadelelerin yanında zühdüyle öne çıkan Sehl b. Abdullah et-Tüsterî⁵⁶ şöyle der: “Kırk gün süreyle samîmiyet ve ihlâsla zühde devam eden kişide Allah tarafından birtakım kerâmetler zâhir olmaya başlar. Kimden böyle bir şey zâhir olmamışsa bu onun zühdündeki sadâkat ve ihlâsın noksanlığındandır.”⁵⁷ Bu ifadeye göre ihlâsla yapılan amel zorunlu bir sonucu gerektirmektedir. Aslında bu söz, Sehl b. Abdullah'a göre ihlâs üzere amel eden bir kimsenin ihlâsının sahilliğini ölçen bir kutas işlevi görmektedir.

c. İhlâsla İlgili Bazı Kavramlar

1. Riyâ

Arapça gösteriş yapmak manasına gelen “riya” kelimesi ile, dini literatürde amel işlerken Allah'tan başkası düşünülerek yapılan işler kast

---

⁵³ Abdurrezzak Tek, *Tasavvufî Mertebeler: Hâce Abdullah el-Ensâri el-Herevî Örneği*, (Bursa: Emin Yayınları, 2008), 116.

⁵⁴ Herevî, *Tasavvufta Yüz Basamak Menâzilü's-Sâirîn-Hâce Abdullah el-Ensâri el-Herevî*, 93.

⁵⁵ Tek, *Tasavvufî Mertebeler: Hâce Abdullah el-Ensâri el-Herevî Örneği*, 117.

⁵⁶ Mustafa Öztürk, “Sehl et-Tüsterî”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/321.

⁵⁷ Serrâc, *el-Lümâ-İslam Tasavvufu*, 369.

edilir.⁵⁸ İhlâs ve riyâ kavramları genellikle bir birinin zıddı olarak kullanılmaktadır. Birinin varlığı diğerinin yokluğu anlamına gelmektedir. Marifete ulaşmada ihlâsı en önemli unsur olarak kabul eden sûfilere göre, ihlâsın zıddını tanımayan ihlâsı da tam anlamıyla gerçekleştiremez. Tasavvufun teşekkül dönemi sûfilerinden Ebû Osman el-Mağribî (ö. 373/983): “Bir şeyin zıddını bilmeyen onu tanıyamaz. Bu nedenle ihlâslı birinin ihlâsı ancak riyâyı tanıyıp onu terk ettikten sonra tam olarak gerçekleşir”⁵⁹ demektedir. Bu bakımdan mutasavvıflar ihlâs ve riyânın ne olduğuna, aralarındaki farkın nasıl bilineceğine de temas etmişlerdir. Horasan’ın ilk büyük sûfilerinden Fudayl b. İyâz (ö. 178/803) bu hususta: “Halk için amelî (ve günah olan şeyleri) terk etmek riyâdır, halk için amel (ve ibadet) ise şirktir. İhlâs ise Allah’ın bu iki şeyden seni afiyette kılmasıdır” demiştir.⁶⁰ Dolayısıyla ihlâs, bu iki durumdan kurtulmakla elde edilir.

İlk dönem sûfilere riyâyı tanımanın ve ondan kurtulmanın kolay olmadığına vurgu yapmışlardır. Yusuf b. Hüseyin bu manada şöyle der: “Dünyada en azîz şey ihlâstır, riyâyı kalbimden söküp atmak için ne kadar gayret ediyorum! Buna rağmen riyâ kalbimde âdeta başka bir renkte bitmektedir.”⁶¹

Yine burada bir noktaya dikkat çekmek gerekmektedir. Sûfilerin bir makama ya da hale ulaşmaları hepsinde aynı tarikle olmadığı ve kendi sübjektif tecrübelerine dayandığı için bu hususta söyledikleri sözler de bazen birbirine zıt gibi gözükabilir. Nitekim yukarıda aktardığımız Ebû Osman el-Mağribî’nin, ancak riyâyı tanıyıp onu terk edenlerin ihlâsı gerçekleştireceği şeklindeki söz ile, Sehl b. Abdullah et-Tüsterî’nin riyâyı, ihlâs sahibi olandan başkası tanıyamaz⁶² şeklindeki ifadesi buna örnektir. Dolayısıyla birinde riyâyı tanımak ihlâsı elde etmek için şart koşulurken, diğerinde ihlâs sahibi olmak riyâyı tanımanın şartı kabul edilir. Sonuç itibarıyla Tasavvuf’un oluşum dönemine baktığımızda sûfilerin, özellikle ihlâs kavramıyla riyâ arasında mühim bir ilişkiye vurgu yaptıkları, birinin diğerinden bağımsız ele alınamayacağını altını çizdikleri görülmektedir.

⁵⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 620.

⁵⁹ Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *İlk Zâhid ve Sûfiler-Tabakâtı’s-sûfiyye*, çev. Abdurrezzak Tek (Bursa: Emin Yayınları, 2018), 293.

⁶⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 291.

⁶¹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 292.

⁶² Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 290.

2. Takvâ

Sözlükte korkma, sakınma, kaygılanma gibi anlamlara gelen “*takvâ*” kelimesi, dini literatürde, “Hakk’a kulluk etmekle, O’nun cezalandırmasından korunmak ve nefsi, yapacağı yahut terk edeceği zaman cezalandırmayı hak edecek şeylerden muhafaza etmeyi ifade eder.”⁶³ İlk dönem sûfilerinin nazarında takvâ, zâhir ve bâtın şeklinde iki türlü manaya taalluk eder: a) Zâhirî anlamdaki takvâ, dinin hudutları içerisinde kalmaktır. Diğer bir ifadeyle şeriat sınırlarını ihlal etmemek, helal ve haram çerçevesinin dışına çıkmamaktır. b) Bâtındaki takvâ, niyet ve ihlâstır.⁶⁴

Takvâ, esâsında istikamet üzere bulunma kaygısıdır. Zâhir anlamda istikamet üzere olmanın alameti dinin hudutları içinde bulunmak olduğu gibi, sûfilere göre, bâtın cihetinden istikametın şartı da niyet ve ihlâstır. Bu yönüyle takvâ mutasavvıflar tarafından, ihlâs ile bağlantılı bir şekilde ele alınmaktadır. Hatta onlara göre takvânın aslı ihlâstır. Örneğin; Ebü'l-Hüseyn el-Verrâk'ın (ö. 320/932'den önce): “Takvânın aslı ihlâs, ihlâsın hakikati ise Hakk’a karşı takvâ sahibi olmanı sağlayacak kişiler hariç her şeyden uzak durmaktır”⁶⁵ sözü buna işaret eder.

Yine, “*Kestiğınız kurbanların eti ve kanı Allah'a ulaşmaz, Fakat takvâmız ona ulaşır*”⁶⁶ âyetini Sehl b. Abdullah et-Tüsterî şöyle izah eder: “Buradaki takvâ, nefsten ve halktan teberrî etmek ve uzaklaşmak manasına gelir. Bu manadaki teberrî, nefsten ve halktan beri ve uzak olmak anlamında ihlâs dediğimiz şeyin kendisidir.”⁶⁷ Dolayısıyla sûfilere göre, takvâ ile ihlâs birbirine yakın iki kavramdır. Bâtın cihetiyle takvânın alameti, riyadan uzaklaşmak ve ihlâsla amel etmektir.

3. Uzlet

Tasavvufun teşekkül dönemindeki sûfilerin ihlâsla ilgili yaklaşımlarını değerlendirirken ihlâsla arasında irtibat kurduklarını tespit ettiğimiz diğer bir kavram da uzlettir. Lakin sûfilerin, uzleti, ihlâsla irtibatlandırırken dikkat çektikleri husus, bir yöntemle işaret eder. Diğer bir ifadeyle ilk dönem mutasavvıflarının nazarında uzlet, ihlâsı elde

---

⁶³ Cürcânî, *Ta'rifât Tasavvuf Istilahları*, 102; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 625.

⁶⁴ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 57.

⁶⁵ Sülemî, *İlk Zâhid ve Sûfiler-Tabakâtu's-süfiyye*, 168.

⁶⁶ el-Hac, 22/37.

⁶⁷ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 116; bk. Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf-Ta'arruf*, 163.

etmeyi sağlayan bir yöntemi oluşturur. Nitekim Zünnûn el-Mısrî (ö. 245/859) ihlâsa ulaşmak konusundaki tespitlerini anlatırken şöyle der: “İhlâsı elde etmede yalnızlıktan (halvet) daha etkili bir şey görmedim. Zira kişi yalnız kaldığında, Allah Teâlâ’dan başkasını görmez. Allah’tan başkasını görmeyince de Allah’ın hükmünden başka bir şey onu harekete geçirmez. Halveti seven, ihlâs direğine sarılmış ve doğruluğun en büyük rüknüne yapışmıştır.”⁶⁸ İhlâs gösteriştten kurtulmuş bir ameli ifade ettiği için riyanın zıddıdır. Riyâ ise, insanlar görsünler ve takdir etsinler diye yapılan iştir. Kul, uzlette iken insanlardan uzak, Allah ile birlikte bulunduğu için, kulluğunda Hak’tan başka bir ortak bulamaz. Bu hal sâliki zorunlu bir şekilde kulluğunu sadece Hakk’a tahsis etmeğe yöneltir. Bunun için tasavvufun oluşum sürecinde uzletin, ihlasla ilişkisi üzerinde durulmuştur.

4. Sıdk

Sıdk ve ihlâs esasında kelime anlamı olarak bir birine yakın manaya gelmektedirler. İki de samimi ve doğru olmayı ifade eder. Sûfilere göre bu yakınlık ve ilişki kavram olarak da bulunmaktadır. Onların nazarında ihlâs ancak sıdk ile tamam olur. Yine sıdk da ihlâs bulunduğu zaman gerçekleşir. Dolayısıyla mutasavvıflar, bu iki kavram arasında döngüsel bir bağlantıdan söz etmişlerdir. Nitekim, Zünnûn el-Mısrî’nin: “İhlâs, ancak ihlâsta bulunması gereken sıdk ve sıdk üzerine sabır ile tamam olur. Sıdk ise ancak ve ancak sıdkta bulunması gereken ihlâs ve ihlâsta devam etme ile tamam olur”⁶⁹ sözü, bu hususu anlatmaktadır.

Yine denilmiştir ki; “İhlâs, kendisi ile Hak Teâlâ murât edilen ve sıdk kastedilen şeydir (ameldir).”⁷⁰ Dolayısıyla iki kavram da esasında aynı niyeti gerçekleştirir.

5. Fenâ

Ebû Yakub es-Sûsî, şöyle der: “İnsanlar, ihlâslarında ihlâs gördükleri zaman ihlâsları ihlâsa muhtaç olur.”⁷¹ Bu kısım esasında metafizik bir açılıma gerek duymaktadır. Çünkü ihlâsı görmek zaten ihlâsın olmadığı için buradaki ihlâs ihlâsa muhtaçtır?

⁶⁸ Sülemî, *İlk Zâhid ve Sûfiler-Tabakâtu’s-sûfiyye*, 7.

⁶⁹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 290.

⁷⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 291.

⁷¹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 290.

Ya da burada ihlâsın farklı bir boyutundan mı bahsediliyor? Esasında bu sorunun cevabı ilk dönem sūfilerinin fenâ kavramına yükledikleri anlamda saklıdır. Cüneyd el-Bağdâdî fenâ nazariyesinin üçüncü mertebesinde bahsederken kulun dış varlığının dışarıda görünür olduğunu ama, kendisinin bunun farkında olmadığını söyler. Zira kul tamamen Hak'ta yok olmuştur. Artık insan olarak kendine has bir ferdiyeti yoktur. Allah kulu istilâ edip kuşattığı vakit onun varlığını ondan çekip alır, kendi varlığını ona verir ve kul, Hakk'ın varlığıyla hayat sürer ki bu, kulun, ebedî varlığına dönmesi, yani Allah'ta yaşamasıdır.⁷² Dolayısıyla kulun, fenâsı hâlis ve tam olduğu zaman ne kendinde bir varlık görür ne de ihlâs. Kendinde bir ihlâs görmeye başladığında ise, kendinde bir varlık görmüş demektir ki, bu da hem fenanın eksikliğine hem de ihlâsın noksanlığına işarettir.

Ayrıca yeniden Sûsî'nin sözüne dönecek olursak burada esasında enaniyetin bir boyutundan bahsedildiğini de söyleyebiliriz. Zira kişinin amelinde ihlâs görmesi, amelinin kendi çabasının ürünü olduğu duygusundan kaynaklanıyor. Bu ise, başından beri sūfilerin, ihlâs kavramının ikinci kısmını oluşturan ameli kusurlu görmek ya da ameli değil, ameli yaratanı görmek şeklindeki vurgularının tam zıddını oluşturan bir paradigmaya kaymaktır. Yine Ebû Yakub Sûsî'nin bu konudaki diğer bir sözü şu şekildedir: "Hâlis amel odur ki, meleğin haberi olmaz ki sevabını yazsın, şeytanın haberi olmaz ki onu bozsun ve nefsin de haberi olmaz ki onunla kendini beğensin." Kelâbâzî bu sözün açıklarken, hâlis amelin kulun her şeyden kesilerek Cenâb-ı Hakk'a yönelmesi ve amellerinden dolayı O'na dönmesi olduğunu bildirir.⁷³ Yani her fiilini tövbeyi gerektiren bir amel olarak görür.

---

⁷² Ateş, *Cüneyd-i Bağdadi (k.s) Hayatı Eserleri ve Mektupları*, 154.

⁷³ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 117.

Sonuç

İhlâs, inanç, ibadet ve kulluk bakımından dinin, merkeze oturttuğu en önemli kavramlardan birisidir. Kur'ân-ı Kerim'de pek çok yerde zikredilen bu kelime, esasen sağlam, her türlü şirkten ve şüpheden berî olan hâlis bir inanca tekâbül eder. Böyle bir inanca sahip olan kimse de muhlîs olarak adlandırılıyor. Hadislerde de sıkça atıf yapılan ihlâs konusu, Kur'ân-ı Kerim'de geçtiği şekliyle samimi ve doğru bir inanca karşılık gelmekle birlikte, genellikle ibadetler hususunda samimi olmaya ve kullukta Hakk'ın uluhiyetine zarar verecek şeylerden uzak bir şekilde yapılan amele tekabül etmektedir. Nitekim bir kısım hadislerde ihlâsın zıddı olarak kullanılan ve riyâ ya da gizli şirk olarak ifade edilen hususlar konunun bu yönüne dikkat çeker. Yine hadislerde bazen niyetle aynı manada da kullanılan ihlas kelimesi, aslında her işin sonucunu belirleyen bir ölçüttür. Amellerin niyetlere göre olduğunu ifade eden hadisi şerifler de meselenin bu yönüne vurgu yapar. Dolayısıyla hadislerde geçtiği şekliyle ihlâs, tanım bakımından Kur'ân-ı Kerim'deki kullanımının yanında biraz daha geniş bir mana ihtivâ etmektedir.

Tasavvufun teşekkül döneminde sûfilerin, ihlâs kavramına çizdikleri anlam çerçevesi ise, Kur'ân ve hadislerdeki anlam boyutunu içine alacak şekilde, hatta daha geniştir. Amelleri zâhir ve bâtın şeklinde iki kısma ayıran ve ihlâsı bâtînî ameller nevinden sayan sûfiler, ihlâs olmadan amelin geçersiz olacağı kanaatindedirler. Zira onlara göre ruhsuz beden gibi olan böyle bir amelin hiçbir kıymeti yoktur.

Sûfilerin nazarında gerçek ihlâs, kulun yaptığı her işi, varlığından soyutlanarak sırf Allah için yapmasıdır. Bunun için bir kimse, yaptığı amellerde nefsine bir pay çıkarıyorsa mutasavvıflara göre o kimse gerçek anlamda ihlâs sahibi değildir. Zira onlara göre muhlîs, yaptığı ameli bile görmeyen kimsedir. Bunun için ihlâsı, kişinin yaptığı işi görmemesi⁷⁴ olarak ifade eden sûfiler, bu şekilde ameli görmekten gâip olmayı yahut *fenâ fi'l-a'mâl* diyebileceğimiz bir yönelimle ameli Fâil-i mutlak olan Hakk'a nisbet ederek riyâdan kurtulmayı ve ihlâsa ulaşmayı hedeflemişlerdir. Ayrıca mutasavvıfların nazarında kişinin kendisini ihlâs üzere görmesi de büyük bir yanılgıdır. Diğer bir ifadeyle ihlâsda ihlâs görmek kişinin ihlâsının da ihlâsa muhtaç olduğu anlamına geliyor. Dolayısıyla sûfilerin

⁷⁴ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 117.

ihlâs hakkındaki yaklaşımları değerlendirildiği zaman şu sonuçlara ulaşmaktayız:

Birincisi, onların nazarında ihlâs, öncelikle inanç konusunda sağlam, doğru ve samimi olmaya işaret ediyor.

İkincisi, kulluk ve ibadetlerde riyâ yahut gizli şirk olarak ifade edilen hususlardan kurtulma anlamına geliyor.

Üçüncüsü ise, sûfilere göre ihlâs özellikle kulluk ve ibadetlerde kişinin yapmış olduğu işi kendisine nispet etmemesi, Hakk'ın bir lütfü olduğunu düşünerek nefesine bir pay çıkarmaması anlamına gelir.

Kaynakça

- Ateş, Süleyman. *Cüneyd-i Bağdadi (k.s) Hayatı Eserleri ve Mektupları*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat (baskı tarihi yok).
- Bashırov, Damral. *Tasavvufta Ölüm*. Bursa: T.C. Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Ta'rifât Tasavvuf Istılahları*. Çev. Abdülaziz Mecdi Tolun. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.
- El-Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nisabûri, *el-Müstedrek alâ's-sahiheyn*, nşr. Mustafa Abdulkadir Ata, 4 Cilt. b.y.: Daru'l Kutubu'l İlmiyye, 1. Basım, 1411/1990.
- El-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-sahih*, 8 Cilt. b.y.: El-Matbaatu'l-Kubrâ el-Emîriyye, 1. Basım, h. 1366.
- En-Nesâî, Ebû Abdırrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali, *Süneni Nesâî*, nşr. Hasan Muhammed Mesûdî, 8 Cilt. b.y.: Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübra, 1. Bsm, 1348/1930
- Erkaya, Mahmud Esad. *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*. Ankara: OTTO yayınları, 2017.
- Ekin, Yunus. "İhlas Kavramının Semantik Analizi". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 6 (Temmuz-Aralık 2002), 147-160.
- Öztürk, Ergün. *Ebû Abdurrahman es-Sülemî ve "el-Melâmetiyye" Adlı Risalesi Çerçevesinde Melâmetilik ve İlkeleri*. Konya: T.C. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmed Serdroğlu. IV Cilt. İstanbul: Bedir Yayınevi.
- ..... *Kalplerin Keşfi-Mükâşefetü'l-Kulüb*. çev. Ali Kaya. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2012.
- Hucvîrî, Ali b. Osman Cüllâbî. *Keşfu'l-Mahcûb-Hakikat Bilgisi*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 1996.
- Herevî, Hâce Abdullah el-Ensârî. *Tasavvufta Yüz Basamak Menâzilü's-Sâirîn-Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî*. çev. Abdurrezzak Tek. Bursa: Emin Yayınları, 2008.
- İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, thk. Abdullah Aliyyu'l Kebir v.d. Kahire: Daru'l Maarif, 1119.
- İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *Sünen-i İbn Mâce*, nşr. Muhammed Fuad Abdalbâki, b.y.: Müessesetü Nadire, 1. Basım, 1410/1990.

- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsned-i İmam Ahmed b. Hanbel*, nşr. Şuayb Arnavut-Adil Mürşid v.d. 50 Cilt, b.y.: Müessesetü'r-Risale, 1. Basım, 1461/2001.
- Kâşânî, Abdürrezzak, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Kuşeyrî Risâlesi*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah yayınları.
- Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk. *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*. thk. Ahmed Şemseddin. Beyrut-Lübnan: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1971.
- Mukâtil, Ebu'l-Hasan b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. thk. Abdullah Mahmud Şehhâte. 3 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâu't-turâs, 1423/2006.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahih*, nşr. Muhammed Fuad Abdalbâki. 5 Cilt, b.y.: Matbaatu İsa el-Bâbî el-Halebî ve Şerikahu, 1. Basım, 1374/1955.
- Mekkî, Ebû Tâlib. *Kütü'l-Kulüb-Kalplerin Azığı*. çev. Muharrem Tan. IV Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1999.
- Öztürk, Mustafa. "Sehl et-Tüsterî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/321-323. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman. *İlk Zâhid ve Süfiler-Tabakâtü's-süfiyye*. çev. Abdurrezzak Tek. Bursa: Emin Yayınları, 2018.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-kur'ân*. 18 Cilt. Mekke: Dâru't-terbiyyeti ve't-turâs.
- Tüsi, Ebû Nasr Serrâc. *el-Lümâ-İslam Tasavvufu*. çev. Hasan Kamil Yılmaz. İstanbul: Erkam Yayınları, 1434/2012.
- Tek, Abdurrezzak. *Tasavvufî Mertebeler: Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî Örneği*. Bursa: Emin Yayınları, 2008.
- Türk, İdris. *Tasavvuf Düşüncesinde İbadetlerin İç Anlamı*. İzmir: T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2002.
- ....., *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah yayınları, VI. baskı, 2019.
- Yetik, Erhan. "Ebû Osman el-Hirî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/ 208. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.